

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРГОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

3-2011
июнь

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

О.АХМАДЖОНОВА

“Чинор” романни композициясидаги ўзига хосликлар 64

М.ЖУРАЕВА

Бадий адабиётда мутелик психологияси 66

ТИЛШУНОСЛИК**Ш.ТОШХЎЖАЕВА**

Бадий нутқда риторик сўроқ гаплар ва уларнинг лингвопоэтик тадқиқи 69

Э.ИБРАГИМОВА

Баҳонинг предмет ва белги ёрдамида ифодаланиши 73

Г.РОЗИҚОВА, У.ФАРМОНОВА

Қўшма гапларга хос шакл ва мазмун номутаносиблиги 77

В.АМАНОВ

Қадриятлар тизимида миллий, маданий ва лисоний дунёқараш 80

Д.ЮЛДАШЕВА

Синтактик тақоррларнинг бадий-эстетик имкониятлари 83

Н.ФОФУРОВА

Ҳозирги замон инглиз ва ўзбек тилларида мақол ва маталларнинг лингво-когнитив

асослари ва уларнинг структурал-семантик жиҳатлари 86

Г.ЖЎРАБОЕВА

Тарихий топонимларнинг шаклланишида апеллятивларнинг ўрни 88

Р.АХРОРОВА

Тилнинг концепт доирасини ўрганиш муаммолари 92

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ**Ж.ОТАЖОНОВ, Ф.МАХМУДОВА, М.РАЙИМЖОНОВА**

Бошлиғич таълим педагогларининг педагогик жараёнда руҳий ёндашув масалалари 95

Ҳ.ҒАНИЕВА

Таълим-тарбия жараёнида ўсмирлар хулқ-авторини намоён бўлишининг ижтимоий-психологик аспектлари 98

ИЛМИЙ АХБОРОТ**М.АБДУМАННОПОВ**

Интеграл операторлар қатнашган иккинчи тартибли ўзгармас коэффициентли дифференциал тенглама учун чегаравий масала 103

Ш.ОХУНЖОНОВА

Оғзаки тарихни ёзма тарихга айлантириш жараёни ҳақида 106

М.ОМОНОВ, З.БОТИРОВА

Арабча синиқ кўплик вазнидаги ўзлашма сўзлар ва уларнинг семантик хусусиятлари 109

О.ҲУСАНХЎЖАЕВ

Мақолларда қиёслаш, зидлаш муносабатини ифодалашда сонларнинг аҳамияти 111

Н.ЎРИНОВА

Бўлажак ўқитувчиларда ижтимоий компетентликни шакллантириш йўллари 113

Н.АБДУЛАЗИЗОВА

Касб-хунар коллежи ўқувчиларида заарли одатларнинг олдини олишнинг педагогик-психологик асослари 115

ФАНИМИЗ ФИДОЙИЛАРИ

Сўхлилар биринчи олим 116

ХОТИРА

Мадаминбек Хотамович АХМЕДОВ 117

Эркин Мўйдинович ТЎХТАСИНОВ 117

ТИЛШУНОСЛИК

УДК: 415.63

СИНТАКТИК ТАКРОРЛАРНИНГ БАДИЙ- ЭСТЕТИК ИМКОНИЯТЛАРИ

Д.Юлдашева

Аннотация

Мақолада синтактик тақрорларнинг бадиий матнни ҳосил қилишдаги ўрни, лингвопоэтик жиҳатдан аҳамияти таҳлил этилган.

Аннотация

В статье исследовано место синтаксических повторов в образовании художественного текста и их значение с точки зрения лингвопоэтики.

Annotation

In this article the syntactic reiterations position in fictional text formation and their significance from the standpoint of lingua-poetics are considered.

Таянч сўз ва иборалар: синтактик тақрор, лингвопоэтика, бадиий эстетик таъсир, ташобехул-атроф, ҳалқа, мисра ва банд тақрори.

Ключевые слова и выражения: синтаксический повтор, лингвопоэтика, художественно-эстетическое воздействие, «ташобехул-атроф», кольцо, повтор строки и строфы.

Key words and expressions: syntactic reiteration, lingua-poetics, artistic-aesthetic influence, tashobehul-atrof, circle, stanza and line reiteration.

Ўзбек тилшунослигида лингвопрагматик йўналишдаги тадқиқот ишларини олиб боришга эътибор кучайиб бормоқда. Тил бирликларининг нутқдаги реаллашувини ўрганиш, тил воситаларининг имконият даражасининг аниқланиши миллий қадриятларимизнинг ривожига муносиб ҳисса қўшмоқда. Жумладан, бир қатор тадқиқотларда синтактик тақрорларнинг маъновий, услубий, шунингдек, бадиий санъат ҳосил қилиш имкониятлари тадқиқ қилиниб, бадиий-услубий, бадиий-эстетик имкониятлари очиб берилмоқда. Синтактик тақрор сўз бирикмаси ва гап тақрори бўлиб, бадиий тақрорнинг фонетик-орфоэпик, лексик ва морфологик тақрордан лингвопоэтик хусусиятлари, бадиий ва эстетик таъсир имкониятларининг юқорилиги билан фарқланиб туради. Жумладан, профессор

А.Мамажонов синтактик тақрорларнинг қўшма гапларда кўлланилиши ҳақида фикр юритиб, «...оғзаки нутқда боғловчисиз қўшма гаплар кўпинча афоризм, мақол ва топишмоқ сифатида шакланади, бундай қўшма гапларда фикрий яхлитлик кучли бўлади», деб таъкидлайди [2.47]

Бадиий тақрор ҳодисаси муайян даражада:

а) соф лингвистик; б) лингвостилистик ва лингвопоэтик; в) бадиий санъатларнинг ўзига ҳос тури сифатида тадқиқ қилинган.

Синтактик тақрор турларини шоир Мухаммад Юсуф ижоди

мисолида кўриш мумкин. Унинг шеъриятида тақрорларнинг фонетик-орфоэпик, лексик ва морфологик, шунингдек, синтактик турлари мавжуд бўлиб, уларни ўрганиш шоир ижодининг лингвопоэтик хусусиятларини очиб беради. Маълумки, Мухаммад Юсуфнинг бетакрор маҳорати, ўзига ҳос бадиий услуби, шоирона нафаси шеърий мисраларида уфуриб туради. Шоир шеърияти мусикийлиги, ҳалқ оғзаки ижодига ҳамоҳанглиги, тақрорларга бойлиги, бадиий санъатлар ва услубий воситаларнинг кенг кўлланганлиги билан фарқланиб туради. Айниқса, синтактик тақрор воситаси шоир шеъриягининг ғоявий пишиклиги, бадиий мукаммаллиги, ўзига ҳос сўз кўплай олиш маҳоратини намоён қилган. Илмий адабиётларда таъкидланишича, тақрор лафзий санъат бўлиб, бу санъат билан боғлиқ услубий воситалар нутқ бирликларининг лингвопоэтик жиҳатдан актуаллашишига хизмат қилган.

Шоир шеърияти учун ҳос бўлган синтактик тақрор турларидан ташобехул-атроф, ҳалқа, мисра ва банд тақрори орқали лингвопоэтик маъно англашилиб, шеърий мисраларнинг жонли, таъсирчан ҳамда жозибали бўлишига замин ҳозирлаган.

Бадиий матндаги синтактик тақрор грамматик тақрор таркибиға киради, грамматик тақрор эса бирор қўшимча, сўз бирикмаси, гап, шеърий мисра ёки банднинг матнда ёки шеър мисраларида ижодкор томонидан мақсадли

Д.Юлдашева – ФардУ бошлангич таълим услубиёти кафедраси доценти, филология фанлари номзоди.

такрор кўлланиши тушунилади. Бундай такрор кўлланиш қўшимча маъно оттенкасига эга бўлиб, турли услубий вазифаларни бажаришга хизмат қиласди. Грамматик такрорларнинг, айниқса, синтактик такрорларнинг бошқа такрорлардан фарқи шундаки, бундай такрорларда гап, мисра ёки банд тўлиғича такрорланиб, кенгроқ ва тўлиқроқ фикр ифодалашга, мазмунни батафсил ёритишга қаратилган бўлади. А.Мамажонов таъкидлаганидай, бунда “предикатив бирикмаларнинг бир типли бўлиши ва гап бўлаклари ўрни қатъийлиги сақланиши зарур” [2.36].

Ташобехул-атроф такрори тарихий поэтилага оид манбаларда *тасбех* санъати, деб ҳам юритилган. Бундай такрорлар мисралар ёки бандларни бир-бирига боғлашга хизмат қиласди. Адабиётшунос Ёқубжон Исҳоқов бу такрорнинг хусусиятларини атрофлича ёритиб берган [5.82].

Ташобехул-атроф такрори сўз шаклида ҳам қайтарилади. Бу такрорнинг Муҳаммад Юсуф шеъриятида, асосан, сўз бирикмаси шаклидаги такрори кўпроқ кузатилади. Ташобехул-атроф шеърий матнда қатъий қўлланиш ўрнига эга бўлган такрордир. Бирор мисра ёки банд охиридаги сўз ёки сўз бирикмаси кейинги мисра ёки банд бошида такрор келади. Байтлар ўртасидаги, шунингдек, бандлар доирасидаги боғлиқликни таъминловчи такрорларнинг қўлланиши тарихий поэтилага доир манбаларда мусалсал (учма-уч улаш), деб ҳам юритилган.

Қайд қилинган ҳолатларни ҳисобга олиб, мисра ва бандлар ўртасидаги боғлиқликни таъминловчи такрорнинг ушбу кўриниши ташобехул-атроф такрори бўлиб, шоир шеъриятидаги бундай такрорлар мисралар, бандлар ўртасидаги боғлиқликни таъминлаш билан бирга ўзига хос таъсиранликни юзага келтириб, маълум бир сўз ёки сўз бирикмасининг алоҳида ажralиб туришини таъминлаган. Бундай такрорни шоир “Тиллақўнгиз” шеърида қўллаган:

Тўхта, тиллақўнгиз,
У ёққа борма,
Ариқдан ўтдингеми — у ёғу гўза,
Тонг олди бошлаган ишингдан қолма,
Ялпизнинг лабидан сўрабер бўса.

Тўхта, тиллақўнгиз,
У ёққа борма,
Этик поинасида эзилар жонинг,
Инсон банд, у сизнинг саломга зорми?
Ўртоқ қўмурскёлалар, менга ишонинг...

Шеърда тиллақўнгиз тимсоли орқали табиат ифодаланмоқда. Шоир инсонда табиатдаги жонзотларга хайриҳоҳлиги йўқолиб, ўз ташвишларига ўралиб бораётганига ишора қиласди. Шеърда тиллақўнгизнинг ундалма сифатида берилиши, шеърда гапнинг такрор келиши китобхон дикқат - эътиборини уйғотади. Кейинги мисраларда жониворларда ҳам рўзгор ташвиши кўпайиб кетгани, уларда ҳам тоқат йўқлиги таъкидланиб, буйруқ гап тарзида “у ёққа борма!” ҳукми билан шеър якунланади.

Яна бир олти бандлик “Ёр-ёр” шеърининг биринчи бандида “Осмон олис, осмон жим” мисраси уч маротаба, иккинчи банддаги “Ҳай – ҳай ўлан, жон ўлан” мисраси ҳам уч маротаба такрор қўлланади. Ҳар икки гап бандларнинг биринчи сатрида келиб, кейинги мисралар учун изоҳланадиган фикрга айланади. Бунда синтактик такрор қўлланилган мисрадаги бир сўз кейинги мисрада ҳам такрорланади:

Осмон олис, осмон жим,
Осмон қулоқ солади:
Юрагимни соғинчим
Ғижжак қилиб чалади.

Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан,
Жоним қақшар, ёр-ёр
Қайда бўлсанг сен билан
Севгим яшар ёр-ёр...

Кўринадики, осмон, жон сўзлари кейинги сатрларда такрор қўлланилган.

Шеъриятда кўп қўлланадиган бадиий такрорлардан бири **ҳалқа** такроридир. Бу такрорда шеърининг бошида келган мисра ёки банд шеърнинг охирида такрорланади ва матнда ҳалқа ҳосил қиласди. Унинг номланиши ҳам шундан келиб чиқсан. Бунда ҳалқа мисра ёки банд шаклида такрорланади. Бунинг бошқа такрорлардан фарқи шундаки, ҳалқа шеърни бир бутунлиқда ифодалайди. Шеър бошида берилган фикр шеър давомида ривожланиб боради ва охирида умумлаштирилади. “Ҳалқа, биринчидан, шеърғоясини кўрсатса, иккинчидан, шеърнинг бошқа бандларини ўз доирасига қамраб олади - шеърнинг композицион бир бутунлигини вужудга келтиради” [2.24].

Ҳалқа такрорида шеър бошида бирор фикр айтилиб, шу фикр ривожлантирилади, шеър охирида яна шу фикрга қайтилади. Ҳалқа такрорини йирик тил бирликлари, асосан, гаплар ҳосил қиласди.

Шоир шеъриятида ҳалқа такрорнинг мисра ва банд шаклидаги кўринишлари мавжуд, яъни шеър бошида келган мисра ёки

ТИЛШУНОСЛИК

банд шеър охирида такрор құлланған. Бундай такрорлар оддий қайтариқлар бўлмай, услубий вазифани бажаришга хизмат қилган. Буни шоирнинг бир қанча шеърларида кузатамиз.

Мұхаммад Юсуф “Қүшлар ҳам ыйғлар...” шеърида “Йиғласа керак” мисрасини ҳалқа тақрори сифатида құллайды. Шеърда лирик қаҳрамоннинг теракни йиқитғанларида, чумчук ини ҳам бузилиб кетгани, айвонда устун бўлган терак, кўнгилларни чоғ этса ҳам, она чумчукни йиғлатиши ифодаланган. Уч банддан иборат шеърнинг ҳар бир бандида қүшлар *ийғласа керак* бир бош бўлакли гапи тақрор қўпланиб, ҳалқа тақрорини юзага келтирган. Шоирнинг қушга ачиниши шеърдаги асосий тақрорланувчи мисрада ифодаланади.

Дастлабки банд:

*Терлар оқди сүв бўлиб биздан
Ва гурсиллаб йиқилди терак...*

**Ака, бизнинг қилмиши миздан
Тунда қушлар йиғласа керак.**

Кейнги мисрада:

Яңғы инда йиғласа керак.

Охирги мисрада:

Шунда күшлар үйғласа керак

Ҳар бир бандда ифодаланган фикр шеър охирида умумлаштирилган. Шеър охиридаги *Шунда қушлар йигласа керак мисрасининг алоҳида тақорланиши уларнинг бир бутунлигини таъминлаган.*

Мисра ва банд тақрори шеъриятда кўп кўлланадиган тақрор туридир. Бундай тақрорлар ҳалқа тақоридан фарқ қилиб, шеърнинг турли қисмларида тақрор келиши мумкин. Ҳалқа тақорида шеър бошидаги мисра ёки банд шеър охирида тақрорланиши шарт ва шу билан бирга шеърнинг бошқа қисмларида тақрор келиши ҳам мумкин. “Ўзбек тилида сўзларнинг, шунингдек, сўздан кўра каттароқ структура ва мазмунга эга бўлган бирликларнинг тақрор ҳолда қўлланиши жуда кўп учрайдиган ходиса. Лекин бундай

Адабиётлар:

1. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивлик ифодалашнинг синтактик усули. – Т.: Фан, 1987.
 2. Бобоев Т., Бобоева З. Бадиий санъатлар. – Т.: ТДПУ, 2000.
 3. Мамажонов А. Қўшма гап стилистикаси. – Т.: Фан, 1990.
 4. Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадиий стиль. – Т.: Фан, 1988.
 5. Йўлдошев Б. Бадиий нутқ стилистикаси. – Самарканд: СамДУ, 1982.

(Тақризчи: А.Мамажонов, филология фанлари доктори, профессор).